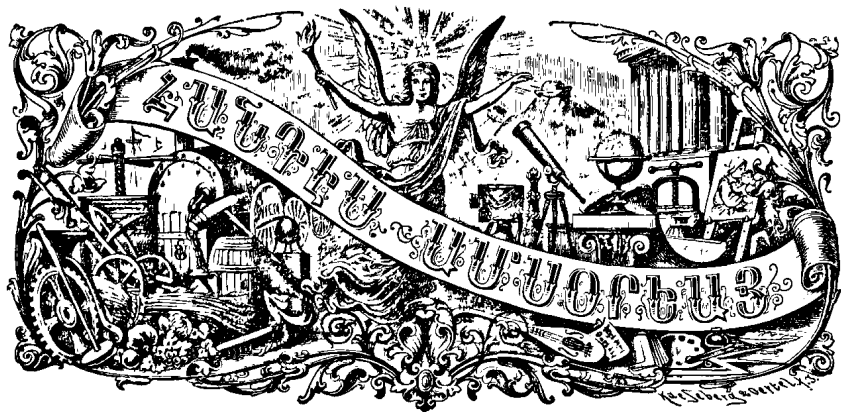

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԲՐՈՒԽՍՏԻՑԻՏԱԿԱՆ

ԺԲ. ՅԱՐԻ 1898

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

Թիւ 1, ՅՈՒՆՈՒՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՔԻ ՄԱՍՍՈՐԵԱՅ

ՆԱԽԱՐԱՐ ԵՆ ՀՈՅ ՀՆԱԳԻՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐՈՑ

(Ը-ր-ն-ա-լ-թիւն:)

6.

Եռագրաց հնագոյն դասին
կը վերաբերին կրի-
ստոսութիւնները: Ինչպէս
անունն ալ կը ցու-
ցնէ, ասոնք երկու
գրութիւն կ'ունենան՝
հին եւ աւելի նոր. առա-
ջինը ընդունած եւ վրան եր-

կրորդ անգամ նոր գործ մը գրուած: Հնոց
քով՝ երբ գրութեան գլխաւոր նիւթը կամ
մագաղաթը թանկագին էր, այնպէս որ այս կամ
այն գրիչն որ ուզէր գիրը մ'որհնակել, միշտ չէր
կրնար գիրաւ ձեռք ձգել պէտք եղած մագա-
ղաթի քանակութիւնը, ուրիշ միջոց մը կը փոր-
ձուէր: Որեւէ հին ձեռագիր մ'առնելով կը
ընչին անոր գրութիւնը եւ այսպէս նորը գրելու
յարմար նիւթ մը կը յարգաբերէին: Սակայն

յայտնի է որ հին գրութեան թանաքը՝ որչափ
ալ ընդունած ըլլայ եւ նաեւ սովորական աչքին
անտեսանելի, միշտ հեռք մը կը թողու. եւ
այսօրս կրնանք քիմիական այլեւայլ միջոցներով
կրկին ազդեցիկ ընել հին գրութեան մնացորդ-
ներն, եւ այսպէս նախնական գրութիւնը դարձեալ
յերեւան հասնել: Այն ատեն կրկին գրութիւնքն
ալ քովէքով ընթեռնելի կ'ըլլան: Թէ այսպիսի
ձեռագիրք սովորաբար շատ հին են, ինքնին
յայտնի է: Առաջին գրութիւնը վրայի կամ եր-
կրորդ գրութեանն առնուազն քանի մը դար
հնագոյն համարելու է միշտ: Վասն զի բնական
էր որ գրիչ մը դիրքաւ չէր ձեռնակեր իրեն
մօտ ժամանակաւ ձեռագիր մը՝ որ ամբողջական եւ
նոր կամ մաքուր պահուած էր եւ գործածելի,
ընթելու կամ աւելելու: Ընդհակառակն այնպիսի
ձեռագիրք կը ընդունէին սովորաբար, որոնք շատ
հինցած էին արդէն, մասամբ թերակատար կամ
պակասաւոր՝ ժամանակաւ ինկած ըլլալով՝ քիչ
կամ շատ թղթեր, կամ գրութիւնն արդէն ա-
ղետացած ու գծաւորն թռեռնի, են, ուստի
ձեռագիրները՝ որ դարեր յառաջ գրուած եւ
երկար գործածութեամբ մաշած կ'ըլլային: Այս-
պէսով թ—թգ դարու կրկնագիր մ'առնուազն
Ը—Թ դարերէն ըլլալու է, քայց կրնայ մինչեւ
անգամ Ե—Է դարերէն ըլլալ, եթէ այսպիսի
կարծեաց հակառակ որոշ նշաններ չգտնուին:
Թէ հայերէն կրկնագիր ալ կար եւ կայ՝
շատ բնական էր ընդունել, քանի որ հնոց գրու-
թեան պայմաններն ինքնին կը բերէին այս-

պիտեաց գոյութեան կարելիութիւնը: Բայց ստուգութեան փորձուեցաւ այս ալ առաջին անգամ դարուս կէսերը 1845էն ետքը: Մեր մատենադարանի մէջ կար (այժմ թ 351) ձեռագիր մը Անցման բոլորգրով, կէտ մագաղաթեայ եւ միւս կէտը թղթեայ գրուածքը՝ Մեկնութիւն՝ Յայտնութեան Յովհաննէս, որուն Տեղեկական է Անդրէաս եպ. Կեսարացի եւ Տայեռնի թարգմանիչը Ն. Լամբրոնացի: Գրութիւնը ծ. գարէն է եւ ձեռագիրը՝ Ներսէս Վարդապետի յիշատակարանի մը համեմատ մտած էր «ի մէջ գրեւոր» Խոհորացոր կայրի Վահագն է Բահն Կիլիկի, եւն, ուստի Խոհորենեանց արքունի գրատան մը մէջ առնուած այնպէս՝ ինչպէս Բագրատունեաց գրատան մէջ մտած գտանք ծանօթ հնագոյն բոլորգիր ձեռագիրը 999ին կոգովիտ գրուած: Արդէն այն պարագայն որ ծ. գարուն Մխիթար գրիչը իւր գրքին առաջին կիտուն համար մագաղաթ գործածած էր, իսկ միւս կիտուն իւր ժամանակ արդէն ընդհանուր տարածուած թուղթը, կասկած կրնար զարթոնցանել որ այն մագաղաթեայ մասը հին ժամանակէ մնացորդ ըլլայ, զոր գործածել ուզած է Մխիթար: Միաբանութեանս այժմու Աբրահայրն՝ Գեր. Արեւն Վ. Այսրընեան առաջին անգամ մտադիր եղած է այս մասին՝ երկրորդ գրութեան ներքեւ՝ հնագոյն գրութեան մը գտնուելուն եւ ձեռնարկած քանի մը թղթերու ընթերցման: Արդեամբք Մխիթար ընելով հնագոյն գրութիւնը մեծաւ մասամբ սովորական աւքի տեսնու ըրած է գրութիւնը. բայց մտադիր աչք մը հոս հոն կը նշմարէ՝ թէ եւ ընդ աղօտ՝ հին գրութեան տակաւին մնացած հնաքերը: Ձեռագրին կրկնագիր ըլլալը ծանօթանալէն ետքը՝ ձեռնարկուած է շատ թղթեր կարդալու այլեւայլ քիմիական միջոցներով, որով զգալիառաքար այլեւայլ թղթեր փնտռուած են եւ ոմանց վրայի կամ երկրորդ գրութիւնը բոլորովին կորսուած: Այսօրս միջոցներ ունիք կարդալու՝ առանց ձեռագրին թղթերը փնտրելու կամ փշանջալու վտանգի մեծարկելու: Թ. 351 Ձեռագրի կրկնագիր մասը (էջ 2—199) հանուելով նոյն ձեռագրէն, զատ դուռած է Մատենադարանին մէջ, այժմ թ. 56:

Մինչեւ մօտ ատեններս միայն էր այս իբրեւ եւ հայերէն կրկնագիր, կամ ձգիւ խօսելով՝

միակ ծանօթը, եւ նաեւ ցայսօր մեծագոյն հայ կրկնագիրն է, եթէ Ուսուցչապետին նորագիւտ մատենան աւելի մեծ ծաւալով չըլլայ: Թանկագին է նաեւ ըստ նիւթոյն. վասն զի կրկնագրին բովանդակութիւնն է Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնն՝ ընտիր գրութեամբ եւ լաւագոյն ընթերցումներով, թէ եւ զգալիառաքար պակասաւոր եւ ոչ ամբողջական: Ինչպէս ուրիշ տեղ մը ցուցուցինք, արդէն Մխիթար պակասաւոր գտած է նոյնը, իբր 28 թուղթ մեծագիր՝ երկսիւն գրուած ձեռամբ եւ իւրաքանչիւր թուղթը շորտի ծալելով՝ հնագոյն մէկ թղթէ ութ մանրադիր էլ կազմած, զգալիառաքար յաճախ ալ կարտելով թղթին մեծութիւնը փոքրացուցած: Արդ յիշեալ 28 թղթերը՝ զոր Մխիթար գտած էր, անընդհատ շարունակութիւն էին իբրեւ, այլ ասոնց մէջ գտն է 20—24 թուղթ ինկած էր արդէն այն ժամանակ, որով թերաւ որ Պատմութիւնը: Որոշ կրկնաք տեսնել այս թերթները՝ կրկնագրիս բովանդակութեան միտ զննելով՝¹ Որեւէ յիշատակարան կամ գրութեան թուական չենք գտներ կրկնագրիս մէջ. իսկ վրայի կամ երկրորդ գրութիւնն Մխիթար գրէն՝ գտն է ծ. գարուն է: Կրկնագիրը գտն է թ — ծ. գարուն է ըստ այսմ, մեծ եւ կանոնաւոր ֆլեյթադրոշմ երկարութեամբ, իսկ երկրորդ գրութիւնը գեղեցիկ Անցման բոլորգրով է: Սակայն որեւէ զգալիութիւն չենք տեսներ՝ կրկնագրիս շատ աւելի հնագոյն ալ համարելու, քան նոյն իսկ թ. դարը:

Աւելորդ կը համարինք աւելի մանրամասնութիւններ այս ձեռագրին նկատմամբ: Ուրիշ տեղ ընդարձակ խօսած ենք ասոր վրայ, կրկնագրին բոլոր ընթերցումն էջերուն բովանդակութիւնը նշանակաւ, այլեւայլ կտորներ նոյնութեամբ յառաջ բերած, եւ վերջապէս գրքին արդի երկու էջերը ձիշը նման հանուելութեամբ ծանօթացուցած, ուր որոշ կը տեսնուի նաեւ կրկնագիրը. («Յուցակ» Տիտ. Գ.) Սակայն աւելորդ չենք համարի յիշել հոս հատուած մը, որ լոյս տեսած է կրկնագրիս գտնուելուն առթիւ, զոր գրած է Զ. Եփրեմ Չագրճեան սա խորագրով՝ «Տեղեկութիւն հայերէն հին ձեռագիրներուն վրայ»²:

¹ Յետոյ ընթերցումը շարունակած է Զ. Եփրեմ Վ. Չագրճեան, որուն պէ մասին գրած յօդուածը քիչ մը ետքը պիտի յիշենք: Այժմ ընթերցումն ամեն էջերը կարգադրած է Զ. Գր. Վ. Գալեմբեղեան: Կրկնագրիս առանձին հրատարակութիւնը կը մնայ տակաւին սպասողին:

² Կրկնագիր չեն ձեռագրին 188—189 էջերը, թէ եւ նոյն մագաղաթեայ մասերն կը վերաբերին:

³ Տես «Յուցակ» էջ 261—266 կամ թ. 56. հմտ. նաեւ էջ 803—4 կամ թ. 351:

⁴ Տես թ թերթին «Եւրոպա» 1848, թ. 6, 8, 9 կամ էջ 24, 84 եւ 88:

Հատուածը կը սկսի քանի մ'ընդհանուր տեղեկութեամբ ձեռագրաց նիւթոյն եւ գրեւորուն մասին, զոր վերը տեսնաք ասէ՛ք առնուած՝ ձ. Գարեգէի թով, եւ կը շարունակուի ընդարձակ խօսելով ուղղագրութեան այն փոփոխութեանց վրայ, զոր կրած է Հայերէն հիւրագիր տառերով ձեռագրաց յաճախելովն, ի մասնաւորի եւ է (այսպէս Հնոց «Եթե» նորոց «Եթե») և եւ, և, եւ, եւ, եւ, եւ, եւ, ինդիրներ՝ որոնք թէեւ մեր ծրարացի գուրս կը մնան, բայց քիչ նպաստ պէտք չեն համարուիլ՝ գրելու թեան մը հնութեան եւ ընտրելութեան շարքին որոշելու համար։ Կրկնագրին մասին այսպէս կը սկսի խօսիլ յօդուածագիրը. «Կրկնագիր ձեռագիր (codex rescriptus) յունարէն թա-

λίμψητος, նորէն սրբուած) ըսուածները տեսալ մը մագաղթէ՛ք ձեռագիրներն են, որոնց մէջ իրարու վրայ գրուած երկու գիրք կը բովանդակուի, տակինը հին տառերը բոլորած, որն որ ժամանակին երկայնութենէն ու խնամուելոյնէն աւրուելով, կամ մարդիկ դիտմամբ աւերելով՝ վրան նորէն ուրիշ բան գրած են։ Աս սովորութիւնը շատ հին է. Կիւերոն իւր Յրեափոխի գրած նամակին մէջ աս բանս կը յիշէ, գաւազանելով անոր թէ ինչո՞ւ համար իմ գրած նամակներս կ'աւրես եւ անոնց տեղը բուկիններդ կը գրես։ Աս տեսակ ձեռագիրներն հիմա գրեթէ ամէն շատ ձեռագիր ունեցող գրքատուններու մէջ կը գտնուին, բայց քանի որ անոնց տակի գրերը կարգաւու գիւտը գտնուած չէր, մէկու ձեռագիրներէն աւելի յարգ մը չունէին։ Քսան տարի յառաջ տարբարութեան զօրութեամբ ան աւրուած գրերը յայտնելու ու կարգացուելու՝ լինի։ Մայի կարգիւնը Հռոմ գիւտ մը գտաւ ու վատիկանեան գրքատան մէջ եղած կրկնագիրներուն մէջէն Կիւերոնի հաւասարակապետութեան ձաւը յայտնեց, որով մեծ համբաւ ստացաւ։ Ասիկէ ետքը փարիզ ալ կրկնագիր կարգաւու ուրիշ եղանակ գտան, եւ անով թագաւորական գրքատան կրկնագիրները կարգացին։ Անոնց մէջ երեւեմէ Եփեսոսեան ըսուած նոր կտակարանն, որ Եփեսոս գրուած ձեռագիր մըն է, եւն են։ Յօդուածագիրն ասիկէ ետքը կ'անցնի տեղեկութիւններ տալու մեր (թ. 56) կրկնագիր Ագաթանգեղոսի մասին, եւ մաս մ'ալ յառաջ կը բերէ նոյնութեամբ, կրկնագիրը՝ կանաչ թանգրով եւ գլխագրով տպուած, վրայինը սեւագեղ ընդգրգով, եւ ընդարձակ կը խօսի մեր կրկնագրին ընտիր ընթերցուածոց մասին։ Յօդուածը կ'աւարտի՝ յիշելով երեք եղանակ՝

Եւսէ են այս կամ այն փոփոխութիւնը։ Այս եւ նման բազմութիւն խեղդիւններու աւելի որոշ մանրամասն պատասխան տալու է քան ցայժմ եղած ընդհանուր դիտողութիւնը։

Եւ Աւստրիոյ մագաղթութիւն վրայ բամբակի կամ լաթի կտորով՝ կարծր կամ սեւ բարակ փղով մը քսել. ասով տակի գրերը կը յայտնուին ու գիւրաւ կը կարգացուին։ Բայց այս միջոցով մագաղթութիւն մնացն հերթ երեւոյ ընթեմանը ըլլալ, իսկ տարածքին կամ մահի կողմէն երեւոյ գտնաւու։ «Երկրորդ գիւտը փ. Մայի կարմիրաւոյն գտածն է, որն որ աս է. 6 մաս ջուր, 1 մաս աղի թէմա (acidum muriaticum) եւ 1/2 մաս պրուսիական ածխազ (prusside de potasse) մէկուտ խառնելու է, ու կամ փոքրով մը թերթին վրայ քսելու, եւ կամ ամբողջ թերթը մէջ թաթիլելու. որով տակի գրերը կ'անառնէ զոյն մը եւ աստանան, եւն։ Բայց այսպէս թաթիլած թերթին չփոխելով ուրիշ կարծր առարկայով՝ կրկն պատանելու եւ կրկնագրին թանաքն իջել։ Երրորդ է. «Զորս մաս նոր պրած ու բարակ ձեռուած կրի մէջ՝ մաս մը զաւիթի խառ-

Եւստրիոյ մագաղթութիւն վրայ բամբակի կամ լաթի կտորով՝ կարծր կամ սեւ բարակ փղով մը քսել. ասով տակի գրերը կը յայտնուին ու գիւրաւ կը կարգացուին։ Բայց այս միջոցով մագաղթութիւն մնացն հերթ երեւոյ ընթեմանը ըլլալ, իսկ տարածքին կամ մահի կողմէն երեւոյ գտնաւու։ «Երկրորդ գիւտը փ. Մայի կարմիրաւոյն գտածն է, որն որ աս է. 6 մաս ջուր, 1 մաս աղի թէմա (acidum muriaticum) եւ 1/2 մաս պրուսիական ածխազ (prusside de potasse) մէկուտ խառնելու է, ու կամ փոքրով մը թերթին վրայ քսելու, եւ կամ ամբողջ թերթը մէջ թաթիլելու. որով տակի գրերը կ'անառնէ զոյն մը եւ աստանան, եւն։ Բայց այսպէս թաթիլած թերթին չփոխելով ուրիշ կարծր առարկայով՝ կրկն պատանելու եւ կրկնագրին թանաքն իջել։ Երրորդ է. «Զորս մաս նոր պրած ու բարակ ձեռուած կրի մէջ՝ մաս մը զաւիթի խառ-

կրկնագիրքն ընթեռնել ընելու, կնքելով խօսքը սա ուղիղ խորհրդածութեամբ. «Աւելի աղէկ է կրկնագիրք գիտցողին հանել տալ, քան թէ առանց աղէկ գիտնալու փորձ ընելով՝ ձեռագիրն անպիտաննալու վտանգի մէջ ձգել» եւն:

Երկար տարիներ մեր մատենադարանի այս կրկնագիր Սգաթանգեղոսը միայն էր հայ ձեռագրաց մէջ իրրեւ կրկնագիր, կամ՝ լաւ եւս՝ միակ ծանօթը: Մեր ձեռագրաց ցուցակագրութեան սկսելու առեւ էր որ մատենադարանին թանկագիրքն ընէր մ'ըրաւ Պ. Հմայեակ Մատի-նեան ի Ղլալար՝ 1894ին խաւքելով Տաթեւացոյ քարոզչորդ ընտիր օրինակ մը, գրուած ՊԻԸ (= 1419) թուին՝ հեղինակին մահուանէն ութ տարի ետքը: Արդ այս ձեռագիրին մէջ ալ կրկնագիր թերթ մը գտնուեցաւ (թղ. 1—10) եւ այն շատ կարեւոր բովանդակութեամբ. (Հատան Մ. Խո-րենացոյց պատմութեան, Հայոց գրի գիւտի մասը): Սակայն ինչպէս այլուք գրած ենք՝, «գժբախտաբար կարելի չէ այս կրկնագիր մասերը պայծառ յերեւան հանել»՝ առանց մագա-ղաթեայ թղթերը փաշտընելու քիմիական խիստ միջոցներով, վասն զի կրկնագիրն թանաքը մը է ըլլալով՝ պարզ եւ անկնքաւ միջոցներով անհնար է քիմիական ազդել: Թղթերուս կրկնագիր ըլլալը գիտած է Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեան, որ պիտի աշխատի ընթերցուածը լիովին ի լոյս հանել, եւն: Այս կրկնագիր թղթերուս գիրն ալ միջոցներով պահուած է:

Այս կողմանէ անսպասելի չէր կրնար ըլլալ որեւէ նոր հայերէն կրկնագրի մը գիւտը: Բայց երբ տարուոյս սկիզբը կը ծանուցանէր մեզ Ուսուցչական Հ. Էդիսարդտի Գրաց «կրկնագրի մը գիւտն» (— որ եւ ներկայ Ահարկիս գրութեան պատճառն եղաւ, ինչպէս բացատրած ենք գրութեանս ներածութեան մէջ —) ստու-գիւ ուրախական անակնալ մ'եղաւ մեզի ուրիշ կողմանէ: Ուսուցչական կը ծանուցանէր որ ձեռք ձգած է իջեցելն ձեռագիր մը, զոր ամէն վրա-ցագէտ պէտք է որ Ը—Թ գրքերուս գրուած համարի: Այս վրացերէնը վրայի գրութիւնն է

նուրգ չուներոց ծնունդ եւ երկու մաս աղէկ ճեղուած աւաղի աղ (նիւրաք) խառնելու է, ու ամէնը մէկտեղ երկու մաս ցըհանով զտուած ջրի մէջ զնելու ու նորէն չոր սրուակով զտելու է: Աս զտուածքին մէջ մագաղաթին թերթերը թաթիւնելու է, ու ետքն երկու կողմը ծնուն թղթով ձանկելով, մասուը գնելու է մինչեւ որ չորնայ: Այսպէսով այս նիւթը աւրուած գրքերուն տեղ մնացած էր թանաքին հետ ինչ մանայ եւ անոր ցոյտին կ'ընէ, եւսյի:

1 Յեւ «Եռացակ», էջ 975 կամ Թ. 505, Ա:

միայն. ներքինը կամ կրկնագիրը հայերէն է՝, ներքինը կը հետեւի այս գիւտին ստուգիւ նշա-նաւոր ըլլալն Հայոցս ալ համար: Եթէ ստու-գիւ վրացերէնը Ը—Թ գրքերէն է, կրկնագիրը պէտք է որ գտնէ Զ—Է գրքերէն ըլլայ, կրնայ մինչեւ նաեւ Ե գրքուն ըլլալ, ուստի նոյն իսկ հայ մատենագրութեան ծագման առաջին ժա-մանակներէն, եւ ամէն կողմանէ թանկագին յի-շատակարան մը այն շատ կողմանէ մոռցուած դա-րերու: Բնական էր որ մեր առաջին բաղձանքը ըլլար գիտնալ նախ թէ Ինչ գրով է կրկնա-գիրը, (— Ուսուցչականը գրած էր նախ պար-զագէտ թէ «գիրը մանր է եւ դէպ ի ձախ հա-կած» —) եւ երկրորդ թէ Ինչ է բովանդակու-թիւնը: Հետաքրքրական ինչորի մըն էր թէ առ-գեցը այս ալ պատմագրութիւն մըն է՝ ինչպէս միւս կրկնագիրը, այսինքն մեր գրատան Թ. 56 (Ագաթանգեղոս) եւ Թ. 505, Ա (պատմութիւն Պատմութեան Խորենացոյ):

Ուսուցչականի գրած միւս նամակներէն՝ եւ նոյն ձեռագիրն մասի մը յարող մէկ լուսա-նկարէն՝ զոր Ուսուցչականը նշոյնպէս ուղարկած էր, այս ինչորդ պատասխանն ստացանք, գտնէ ըստ մասին: Պատմագրութիւն մը չէ յամենայն դէպս այս. նոր կրկնագիրը, մեր ձեռքն եղած լուսանկարեալ հատուածը Աւետարանի մը պա-տմութիւնն է, Եթէ ըստ այսմ գուտ Աւետարան չէ ամբողջ կրկնագիրն, գտնէ եկեղեցական զաշառ-ման մատան մ'ըլլալու է, շատաւ հայրախո-սական գրութիւն մը, ուր շատ եւ երկար կ'ընա-նէր կան աւետարանէ: Արդիւնս հաւանական չէնք համարի: Այս ամէնը վերջնականապէս պիտի որոշուի ոչ շատ ժամանակէն, վասն զի Ուսուցչականն բովանդակ կրկնագիրը պիտի հրատարակէ՝ ուսումնասիրութեամբ թէ վրացե-րէն եւ թէ՛ հայերէն բնագրին:

Այսպիսի ուսումնասիրութեամբ միայն կրնայ կրկնագրիս կարեւորութիւնն եւ յարգը ճշգրիտ որոշուիլ: Շատ բան կախուած է վրացե-րէնին քննութենէն, որուն գրութեան ժամա-նակին վերջնականապէս որոշուիլը պիտի ճշգ-նեաւ կրկնագրիս հայերէնին գրութեան միջոցը:

1 Ըստ ինքեան զարմանք չէր՝ նկատելով Հայոց եւ Վրաց սերտ յարաբերութիւնն նաեւ մատենագրութեան տեսակետով՝ որ Վրացի մը ջնջելով հայերէն ձեռագիր մը իւր պիտոյնց համար գործածէր: Փոխադարձաբար Հայք ալ քիչ անգամ գործածած չին իրենց զրացեաց ձեռագիրները: Հայերէն ձեռագրաց մէջ յայնա ինչ տեսնուին յուսարէն, երբեմն նաեւ ասորերէն հատկապէս կամ թերթեր՝ հայ գրիչներէն իրենց կողմէ փակած կամ կազմի պահպանող գործածուած: Թիւրքմէնի յուսարէն հայերէն կրկնագրին վրայ տես քիչ մ'եղաք:

Յամենայն դէպս հայերէնը է— Թ դարերէն յառաջ ըլլալու է. վասն զի՝ ըստ Ուսուցչապետին որչափ ալ վրացերէնն անթուական ըլլայ, այս դարերէն ետքը դժուարաւ կրնայ ձգուիլ: Ինչ գիր ունի արդ այս հնութեամբ հայ կրկնագիր մը, որ գոնէ ժամանակակից ըլլալու է մեր կրկնագիր Ագաթանգեղոսին, հաւանականօրէն աւելի հին: Ինչպէս լուսանկարը կը ցուցնէ՝ ճիշդ այն գիրն, զոր ունի նոյն Ագաթանգեղոսն: Հոս ալ մաքուր ու կանոնաւոր Միջնադարեան կոչուած երկաթագիր է, միայն տառերն աւելի մանր կ'երեւան՝ գոնէ լուսանկարին մէջ. (որ կրնայ պզտիկցուած ըլլալ):

Կը ցաւիք որ չենք կրնար նոյն հաստան յառաջ բերել հոս նմանահասութեամբ, Ուսուցչապետին վերապահօւած ըլլալով նոյն հրատարակութիւնն: Մեր ձեռքն եղած լուսանկարը 12,5×10 սնդմ. մեծութեամբ հաստած մը կը ներկայացընէ՝ երկսիւն գրքին մէկ սեան: Այս միջոցին մէջ 16 տող է վրացերէն գրութիւնն, իսկ կրկնագիր հայերէնը 12 տող: Վրացերէնն եւ հայերէնն միեւնոյն ուղղութեամբ չեն հոս, այլ զիրար կը կտրեն, մին հորիզոնական, միւսը ուղղաձիգ ուղղութեամբ ընթանալով: Յայտնապէս Վրացին լուս ընջել չէ կրցած նախնական գրութիւնը. վասն զի բաւական որոշ կը կարգացուի հայերէնն ալ: Եթէ լուսանկարին վրայէն չափել կրնանք՝ հաստածիս 12 հայերէն տողերը կը ցուցնեն որ մեծագիր մատեան մըն էր կրկնագիրը: Այս մէկ սեան տողերու լայնքն է իր 9 սնդմ., նոյնչափ ալ երկայնքն հաստածիս այսինքն յիշեալ 12 տողերու բոնած տեղը: Այս չափով երկսիւն մատեան մը մեծագիր շքեղ Աւետարաններու կարգէն ըլլալու է: — Հոս յառաջ կը բերենք հաստածս՝ գոնէ տպագրութեամբ ջանալով նոյնը ճշգրտութեամբ ներկայացընել մեր ընթերցողաց: Հաստան է Յովհաննու Աւետարանին երեք համարը (Յովհ. Բ, 13—15) այսպէս,

1. Լսմն Յնափերսն աստ Բնի
2. Ու պմն անշին քու պնսն
3. Եւ պնսն Թիմիքոսն Զ Բնի
4. Բնի Թիմիքոսն Զ Բնի
5. Եւ պմն Եսայի Զ Բնի
6. Եւ պնսն Եսայի Զ Բնի
7. Եւ պնսն Եսայի Զ Բնի
8. Զ Բնի Եսայի Զ Բնի

9. Եւ պնսն Եսայի Զ Բնի
10. Եւ պնսն Եսայի Զ Բնի
11. Եւ պնսն Եսայի Զ Բնի
12. Եւ պնսն Եսայի Զ Բնի
13. Եւ պնսն Եսայի Զ Բնի

Սպասելով ընդարձակ տեղեկութեանց կրկնագիրն հրատարակութեան, հոս յառաջ կը բերենք Ուսուցչապետին 1897 տարուոյ փետր. 9 թուականաւ նամակէն քանի մը բան, որ ուրիշ կողմանէ ալ հետաքրքրական է: «Հայերէն գրերու քանի մը նոր տառաձեւերը՝ կը գրէ Ուսուցչապետն, կը հետաքրքրեն զիս ընդհանուր տեսակիտէ մը: Հայոց քով ալ կը նշմարեմ (ինչպէս Ռուսաց եւ Եռնաց գրչուութեան մէջ) ձգուած մը տառաձեւեր յառաջ բերելու, որ նոյն կամ նման ըլլան ուրիշ՝ ի մասնաւոր լատինական՝ այբուբենի այլեւայլ տառերուն, առանց միտ դնելու տառերու ձայնական նշանակութեան տարբերութեան: Այսպիսի արտաքին համանման ձգուած մը նշմարած էի արդէն հայերէն եւ վրացերէն տառերու մէջ: Համեմատենք օրինակի համար միայն սա տառերը՝ Գլխագիրներէն.

Ո Հայոց = 0, նոյնը՝ Վրաց քով = 7.
 Ի " = 1 " " " = 6 (բառապիւղթ).
 Ժ " = 2 " " " = 2 (dx).

Նոյնպէս համեմատենք ոչ-գլխագիր տառերէն՝

Ա Հայոց = 1, նոյնը Վրաց քով = 0.

Ո " = 0 " " " = 7.

Պ " = 8 " " " = 11.

Ս " = 9 " " " = 12.

Վ " = 10 " " " = 13 (dx).

(Հարմարութիւն): Գ. Յ. Տ.

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ՓԵՐՏՅՈՒ ՔԻՐԱՆԿԱՆՔԻ ԵՒ ԻՐ ՊԵՐՏՅՈՒԹԵՆ
 ԽՈՐԴԱՆԻՐ

(Հարմարութիւն)

Խորենացին հետեւեալ գլխում (Գ. ԼԳ) պատմում է Հայաստանին հասցրած շարիքները Մեհարեան Արծրունու ձեռքով, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի կամայական քաղաքի փոխարինութեան հետեւեալ գլխից (Գ. ԺԺ):